

1764). – Львів, 1984. – С. 102 (№ 1963); ⁸Головацкий Я. Дополнение к очерку славяно-русской библиографии В.М. Ундольского. – СПб., 1874. – С.32 (№105); ⁹Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови. – К., 1992. – С. 174.

Список умовних скорочень назв джерел

БН – Богословія нравоучительная. – Почаїв, 1751; Н – Слово къ народу каѳолическому. – Почаїв, 1765.

Н.П.Русаченко, асп.

ЛІНІЙНІ МОДИФІКАЦІЇ ОСНОВ У СЛОВОЗМІНІ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ХУІІІ СТ.

Проаналізовано морфологічні явища лінійної модифікації основ (усічення, нарощення) у дієслівній та іменній словозміні староукраїнської мови ХVІІІ ст. Встановлено кількісні параметри їх поширення у художніх, науково-популярних і ділових текстах. З'ясовано, що ці явища характерні для дієслівної словозміни.

The morphological phenomena of linear modifications of bases (apocope, increment) in verbal and noun word change of Old Ukrainian language of the 18th cent. are analysed. The quantitative parameters of their extension in the art, popular scientific and business texts are established. It is established, that these phenomena are characteristic for verbal word change.

Більшість словозмінних парадигм староукраїнської мови характеризуються високою активністю морфологічних явищ і тому не можуть будуватися без урахування морфологічних моделей, притаманних мовній системі, та морфологічних правил синтезу слова.

Словозмінна морфологія, на відміну від словотвірної, має за об'єкт вивчення видозміни фонем у морфах однієї морфеми¹. Вихідним для характеристики умов цих видозмін є поняття морфологічно релевантної позиції, під якою розуміють позицію сполучуваності непрямого варіанта основи із словозмінним формантом (флексією)².

Морфологічні явища по-різному діють у різних частинах мови. Так, для іменної словозміни характерним є відкритий тип закінчень (словозмінних морфів), який співвідноситься із закритим типом основи. У словозміні дієслова однаково широко використовуються як відкриті, так і закриті флексії. До того ж, у дієслівній структурі функціонують два типи коренів. На відміну від закритого характеру іменного кореня, у дієслів є не тільки закритий, тотожний іменному, а й відкритий корінь, характерний тільки для них. Набір варіантів основи для кожного дієслова є традиційним, але добір будь-якого з них визначається характером закінчень, тобто морфологічно³.

Основа слова та флексія звичайно потребують певної підготовки до сполучуваності, оскільки замість того, щоб ставати в ланки послідовно поєднаних одиниць, морфеми видозмінюються протягом цього процесу, перекривають одна одну, накладаються частково або повністю і навіть усикаються та нарощуються⁴. І якщо “альтернації являють собою внутрішні перетворення самого знака, то лінійні операції призводять до синтагматичних змін початкового символу”⁵.

Метою нашої роботи є аналіз лінійних модифікацій основи у процесах словозміни староукраїнської мови XVIII ст. та встановлення закономірностей сполучуваності основи слова і словозмінного форманта в текстах пам’яток різних стилів.

Найактивнішими у словозмінних парадигмах виявляються усічення та нарощення. Випадків накладання у проаналізованих текстах пам’яток не засвідчено.

Спільною метою явищ усічення та нарощення є структурно-семантичне увиразнення нових форм. Проте механізм дії в обох зазначених явищах прямо протилежний. Якщо усічення полягає у скороченні кінцевої частини основи (найчастіше суфікса або останніх голосних кореня), то нарощення призводить до подовження основи завдяки консонантним інтерфіксам у словозміні дієслів та консонантним і змішаним у словозміні іменників.⁶

Продуктивність лінійних модифікацій основи залежить насамперед від стилю пам’ятки. За нашими підрахунками, виконаними на матеріалі трьох вибірок обсягом приблизно по 5 тис. слововживань кожна, тексти науково-популярного (АД) та художнього (КЗ) стилів виявляють значну перевагу форм із нарощенням та усіченням над текстами ділового стилю (ДН) (відповідно 381, 392 і 155 слововживань). До того ж, у лікарських

порадниках і текстах художньої літератури зафіксована перевага форм із нарощенням (АД – 227, КЗ – також 227 слововживань) над формами з усіченням (відповідно 94 і 165 слововживань). Навпаки, у ділових документах трохи переважають форми з усіченнями (ДН – 81 слововживання) над формами з нарощеннями (74).

Лінійні модифікації основ регулярно і послідовно простежуються у процесі творення особово-часових, дісприкметникових та дієприслівникових форм дієслів, оскільки, як уже зазначалося вище, семантична структура українського дієслова значно складніша і об'ємніша, ніж інших частин мови, тому набір диференційних ознак для встановлення парадигми дієслівних кінцевих морфем характеризується більш різноманітною варіативністю. В іменних словозмінних парадигмах усічення та нарощення зустрічаються рідко і не мають продуктивного характеру. У парадигмах інших частин мови тексти пам'яток не фіксують усічень та нарощень.

Лінійними модифікаціями основ у словозмінних парадигмах дієслова супроводжується творення форм, у процесі якого вступають у взаємодію відкрита основа слова з неприкритим закінченням.

У парадигмі *теперішнього часу* під час утворення форм 1 ос. одн. і множ. найчастіше усікаються кінцеві голосні основи **и**, **а** та сполука **ва**. Усічення **и** характеризує більшою мірою дієслова ІХ класу: *доношу* (ПЛ, 4), *бачу* (Зош., 46), *явлю* (ДН, 148), *мовлю* (КЗ, 45), *молю(с)* (ІКД, 1966). Усічення **а** притаманне звичайно дієсловам ІУ класу: *надѣюсь* (ВМ, 123), *боюся* (ДН, 174), *сію* (148). У дієсловах V класу найчастіше усікається кінцева сполука основи **ва**: *совѣтую* (ПЛ, 4), *прошу* (КЗ, 197), *содержуем* (ДН, 163), *благодарствуемъ* (ПЛ, 52), *дово(л)ствуемъ* (ІКД, 226), *подаємо* (Лс., 22), *зостаємо* (ДН, 171).

При творенні форм 2 ос. одн. та множ. теп. часу кількість засвідчених прикладів незначна і представлена усіченням **а** в дієсловах II класу: *смѣтєся* (Зош., 56), *держиши* (ДН, 159), *кажєши* (174).

Найчастіше в парадигмі теп. часу усіченням супроводжується творення форм 3 ос. одн. і множ. Найпродуктивніший характер має усічення **ва** в дієсловах V класу: *готуєтся* (АД, 81), *видаєтся* (79), *коштуєтъ* (ПЛ, 1), *привѣтствує* (ЛВ, 301), *танцює* (ІКД, 2196), *уде(р)жуєтъ* (АК, 177), *не шанує* (Заг., 62), *мандруютъ* (ІКД, 2256),

повѣсткують (Гр., 67), именуують (КЗ, 192), турбують (ДН, 165) та ін.

У текстах пам'яток усічення **и** засвідчується численними прикладами під час творення зазначених форм у дієсловах IX і X класів та усічення **а** в дієсловах II класу: **и** – *платя(т)* (МБ, 363), *нося(т)* (363б), *мисля(т)* (364), *велять* (ВЗ, 348б), *смердяють* (349б), *гасяють* (АД, 85), *походять* (89), *шкодять* (КЗ, 188); **а** – *блещить* (ВЗ, 337б), *рѣже* (КЗ, 45), *спить* (КЗ, 185), *зовється* (АД, 84), *трещит* (КЗ, 45). Значно меншою кількістю прикладів представлені форми з усіченням **ну** в дієсловах VII класу: *тягнеть* (Зош., 1), *гине(т)* (НЛ, 88).

У парадигмах *майбутнього часу* при творенні форм I ос.одн. та множ. усічення, представлені елізією **а**, **ну**, **и** в дієсловах II, VII і IX класів відповідно, зустрічаються рідко: **а** – *урѣжу* (ІКД, 203б), *прорѣжу* (АК, 177), *скажу* (ДН, 173); **ну** – *викине(шь)* (ІКД, 226б); **и** – *заплачу* (ДН, 175), *поправлю* (174), *претерплю* (148), *поспѣшу* (ПЛ, 1).

Нерегулярний характер мають усічення під час утворення форм 2 ос.одн. і множ. в дієсловах тих самих класів: **а** – *скажете* (ВЗ, 337б), *виполощуєшь* (АД, 88), *напишешь* (ДН, 171), *скажешь* (159); **ну** – *збагнешь* (ІКД, 219б); **и** – *захочешь* (АД, 84).

Значно частіше усіченням супроводжується процес творення форм 3 ос.одн. і множ. Зокрема, можуть усікатися кінцеві голосні, сполуки «приголосний + голосний» та приголосні фонemi: **и** – у дієсловах IX класу: *воскресяють* (ІКД, 49), *трапи(т)ся* (198б), *зародяють* (ІВ, 121б), *пустяють* (АД, 76), *сотворяють* (КЗ, 40); **а** – у дієсловах II класу: *закраде(т)ся* (АД, 107), *упадесть* (ІКД, 219), *собере(т)ся* (УВ, 678), *розбере* (Заг., 64), *отпишут* (КЗ, 43); **у** – у дієсловах IV класу: *бли(с)не* (ІКД, 196б), *прохолоне* (АД, 99), *лине(т)* (88); *загляне* (Заг., 63б), *увяне(т)* (ВМ, 124б); **ва** – у дієсловах V класу: *о(т)малюють* (ІКД, 225), *услугують* (КЗ, 192), *зопѣсує* (АД, 87), *спробує* (АД, 76); **с** – у дієсловах I класу: *зацвѣтетъ* (ДН, 158).

Усічення в парадигмах дієслів *минулого часу* засвідчені текстами пам'яток лише у формах 3 ос.одн. і множ. Особливо продуктивним виявляється усічення **с** у дієсловах I класу: *перепало* (ВЗ, 336), *вкрала* (ІКД, 198), *зацвѣла* (199), *попався* (Заг., 336), *наѣвся* (ВЗ, 348), *з(ь)гнили* (АД, 107б), *произвели* (Гр., 65б), *подвѣвъ* (ДН, 160), *клали* (МБ, 362б). Зустрічається усічення **ну** в дієсловах

VII класу: *змє(р)зь* (ІКД, 195б), *воскрєсь* (ВЗ, 348), *заки(с)ло* (АД, 97б), *замокло* (АД, 79).

Продуктивний характер мають усічення основи у процесі творення форм **наказового способу**. Зокрема, фіксуємо такі види елізії:

а – у дієсловах II класу: *ви(й)ми* (АД, 105), *випиши* (НЛ, 86б), *покажи* (КЗ, 194), *снєми* (АД, 78), *бойся* (ДН, 174), *кайся* (КЗ, 185), *бєри* (АД, 84);

и – у дієсловах IX і X класів: *заправ* (АД, 99), *сма(ж)* (98б), *нє соромся* (ІКД, 195б), *вари* (АД, 81), *доставь* (КЗ, 193);

у– *вити(с)ни* (АД, 98б), *уткни* (82), *плю(н)тє* (ІКД, 220), *глянтє* (197б), *кликнѣтє*, *гукнѣтє* (Заг., 64);

ва – у дієсловах V класу: *смаруй* (АД, 86), *даруй* (КЗ, 199), *купуй* (187), *куйтє* (ВМ, 123б), *пилнуй* (АД, 86), *шмаруй* (86), *випрасуй* (79).

Прикладів **нарощення** тексти пам'яток фіксують менше. У **теперішньому часі** найактивнішим виявляється нарощення **ј** під час утворення особових форм недок. виду дієслів IV класу. Зокрема, у 1 ос.одн. і множ. маємо такі вияви нарощення **ј**: *слагаю* (МБ, 364), *желаю* (364), *умоляю* (ЛВ, 266б), *вѣдаю* (ДН, 176), *вручаю* (КЗ, 184), *полагаю* (194); *виражаемь* (АК, 175), *вѣдаемь* (МБ, 364б), *зарѣкаемься* (ДН, 160), *зъмвляемоя* (174), *отсилаем* (172) та ін.

У 2 ос. одн. прикладів нарощення зустрічається мало: *досаждаєш* (МБ, 361б), *запрягаєшъ* (ДН, 159), *знаєшъ* (174), *признаєшся* (174).

У формах 3 ос. одн. і множ. нарощення **ј** має продуктивний і регулярний характер: *прон(ъ)заєтъ* (МБ, 366), *виростає(т)* (АД, 105), *називаєтся* (86), *трафляєтся* (88), *чорнѣє* (87), *упадаєтъ* (ЛВ, 300б), *виражає(т)ся* (АК, 216), *жєрєвѣю(т)* (Зош., 1), *нє смѣютъ* (НЛ, 87б), *дознавають* (КЗ, 195).

У парадигмі **майбутнього часу**, крім нарощення **ј**, зустрічаємо нарощення **д** в дієсловах XII класу. У 1 ос. одн. та множ. засвідчені одиничні приклади нарощєнь: **ј** – *погуляємь* (ІКД, 196); **д** – *одбуду* (ДН, 148), *прибуду* (174), *прийдѣмь* (148).

У 2 ос. одн. кількість зазначених форм зростає: **ј** – *здолѣєшъ* (АК, 59б), *узнаєшъ* (АД, 106), *почуєшъ* (ІКД, 195 б), *нє вгадаєшъ* (195б), *познаєшъ* (АД, 82); **д** – *будєш* (АД, 78), *дадѣтє* (МБ, 364), *прийдєшъ* (ДН, 159).

У 3 ос. одн. і множ. тексти проаналізованих пам'яток фіксують найбільшу кількість форм з нарощеннями: **ј** – *повѣдаєтъ* (ДН, 176),

в(ь)гадає (ІКД, 1556), *з'мякніє* (АД, 80), *побувають* (ДН, 174), *позабивають* (174); *д* – *буде* (ДН, 173), *отиде* (АД, 80), *зайде* (ПЛ, 1), *забудеть* (КЗ, 186), *найдеться* (187), *дадуть* (Гр., 636), *сойдуть* (АД, 88).

Парадигма дієслів *минулого часу* зовсім не засвідчує прикладів нарощення.

Регулярний характер має нарощення **ј** у процесі творення форм *наказового способу* дієслів IV та V класів: *дай* (Зош., 56), *послухай* (Заг., 62), *придай* (АД, 986), *з(ь)мѣшай* (АД, 99), *ра(з)суждайте* (МБ, 364), *сѣдайте* (365), *отвергайте* (КЗ, 40); *подавай* (42), *виполоскувай* (АД, 84), *признавайтесь* (ДН, 174).

Лінійні модифікації основ характеризують утворення *дієприкметників* та *дієприслівників*. Зокрема, у дієприслівниках засвідчені такі види усічень: **и** – *просячи* (АК, 596), *зносячи* (Лс., 21), *палячи* (АД, 82), *мовячи* (ДН, 158), *служачи* (КЗ, 188); **ва** – *ракуючи* (ПЛ, 13), *записуючися* (45), *послѣдуючи* (ЛВ, 301), *дивуючи(сь)* (НЛ, 88), *поворочуючися* (МБ, 3626); **с** – *всѣвши* (ДН, 174), *вѣкравши* (176), *накѣлавши* (174).

У процесі творення дієприслівників нарощується, як правило, **ј**: *собирая* (ПЛ, 46), *вмочиваючи* (АД, 1066), *защищая* (МБ, 3656), *збираючи* (АД, 76), *обвиваючи* (86), *повѣдаючи* (ДН, 171). Нарощення **д** маємо в дієприслівниках *будучи* (ДН, 147), *идучи* (149), *дойшєдши* (ДН, 147).

У дієприкметникових формах зустрічаємо такі види лінійних модифікацій основи:

а) усічення **и**: *утраченє* (АК, 62), *ска(р)жачиє* (178), *посажоние* (НЛ, 9), *седячому* (90), *боронячєє* (АД, 110) та ін.; усічення **а** – *скачуциє* (НЛ, 88), *смѣшенній* (МБ, 363), *спящими* (ЛВ, 4056), *росквѣтлій* (АД, 80), *дѣючомся* (ДН, 163); **ва** – *падаюцимъ* (Гр., 656), *псууючє* (АД, 107), *именуемой* (ДН, 164), *шкодуючий* (174), *купующихъ* (КЗ, 187); **с** – *гниючіє* (АД, 1056), *кѣрадених* (ДН, 173), *накѣлавши* (ДН, 174); **у** – *витисненного* (АД, 85); **ну** – *осліпший* (КЗ, 189);

б) нарощення: **ј** – *випроважаючій* (АД, 1026), *припадаюцихся* (Заг., 646), *погибающей* (МБ, 364П), *вигрѣвающая* (АД, 79), *в(ь)падающихъ* (КЗ, 41), *замерзающихъ* (42); **д** – у дієприкметнику *будучий* (ДН, 147).

Усічення **и** супроводжує творення дієслівних форм на **-но**: *отворено* (АД, 84), *велено* (ДН, 149), *запалено* (148), *поставлено* (149).

В **іменній словозміні** нарощення найчастіше характеризують іменники III, рідше IV відмін. Нарощення на **ер** маємо в Дав. відмінку одн. іменників жін. роду: *матеръ* (МБ, 365б), *дочеръ* (Гр., 51б). Нарощення л з'являється в Ор. відмінку одн. іменників жін. роду: *з солю* (АД, 106б). Треба зазначити, що графіко-орфографічне оформлення текстів пам'яток не завжди відбиває нарощення у цій формі (маємо *печатью* – ДН, 163). Нарощення **єн** представлені в Род. відм. (*имени* – ПЛ, 58; *времени* – КЗ, 187) та Оруд. одн. (*племенемъ* – УВ, 25).

Усічення в іменній словозміні має більш регулярний характер. Найчастіше усікається суфікс **-ин-** у відмінкових формах множини іменників другої відміни: так, у Наз. відмінку множ. маємо: *тартари* (АД, 82), *керебердяне* (ДН, 163), *мѣщане* (КЗ, 192), *селяне* (192), *християне* (195).

У підсумку констатуємо, що у словозмінних парадигмах активну роль відіграють процеси усічення та нарощення кінцевих фіналей. Найчастіше лінійні модифікації основи супроводжують творення дієслівних форм, особливо 3 ос. одн. та множ., наказового способу, дієприкметників і дієприслівників. Серед нарощень найбільшу сферу дії має **ј**, серед усічень – **ва**, **а**, **и** та **ну**.

В іменній словозміні нарощення та усічення не мають регулярного характеру і представлені нечисленними прикладами. До найбільш активних можна віднести лише усічення суфікса **-ин-** у відмінкових формах множини іменників II відміни.

¹Кравченко М.В. Словообразовательная морфология украинского языка. Автореф. дис. ... док. филол. наук :10.02.01 / Ин-т языковедения им. А.А. Потебни.– К., 1990.– С. 30; ²Попова Т.В. Морфологические типы субстантивных парадигм в современном украинском литературном языке // Славянская морфология. Субстантивное словоизменение.– М., 1987.– С. 13; ³Чурганова В.Г. Очерк русской морфологии.– М., 1973.– С. 204; ⁴Панкрац Ю.Г. Морфемные границы слова и проблемы их установления // Морфемика. Принципы и методы системного описания.– Л., 1987.– С. 141-148; ⁵Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Отипологических процессах деривации // Теоретические аспекты деривации.– Пермь, 1980.– С. 16; ⁶Морфемна структура слова.– К., 1979.– С. 10-11.

Список умовних скорочень назв джерел

АД – Лікарський поради́ник "Аптека домова" за зб-кою 1760-1780 рр. Рукоп. НБУ, шифр ДА/905л.; **АК** – "Акти про козаків", 1710-1779 рр. Рукоп. НБУ, шифр І.51191-51422; **ВЗ** – Великодня вірша запорожців "Христось воскресь, радъ миръ увесь..." Рукоп. НБУ, шифр 78п/210; **ВМ** – Драма "Воскресеніє мертвих" Г.Кониського за зб-кою Д.Александровича, список 1748 р. Рукоп. НБУ, шифр І.174; **Гр.** – Літопис Г.Грабянки, список ІІ пол. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр УІІІ.149/49; **ДН** – Ділова і народно-розмовна мова ХУІІІ ст. : (Акти сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1986; **Заг.** – Інтермедія "Заговоръ на попа", кін. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.7574; **Зош.** – Навчальний зошит з латинської мови, серед. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.3916; **ІВ** – Інтермедія до драми "Воскресеніє мертвих" Г.Кониського за зб-кою Д.Александровича, 1748 р. Рукоп. НБУ, шифр І.174; **ІКД** – Інтермедія до драми М.Довгалецького "Комическое дѣйствіе на Рождество Христово", 1736 р. Рукоп. НБУ, шифр 521п/1710; **КЗ** – Зиновійв Кл. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. до вид. В.Колосова та І.Чепіга. – К.: Наук. думка, 1971; **ЛВ** – "Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками" (1720) С.Величка. Рукоп. Публ. 6-ки ім. М.С.Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі, фонд 588, № 2020 (мікрофільм); **Лс.** – "Кни́га, глаго́лемая Листов́ня" братів Данила, Дем'яна і Мойсея Гирманів, 1712 р. Рукоп. НБУ, шифр І.7378; **МБ** – Драма "М[и]л[о]сть Б[о]жая", список І пол. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.6527; **НЛ** – "Ніжинський літопис", повісті, легенди та ін, ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр Ніж.34; **ПЛ** – Приватні листи ХУІІІ ст./ Підгот. до вид. В.А.Передрієнко.– К.: Наук. думка, 1987; **УВ** – Вірші зі зб-ки, укладеної "въ ключу Уманскомъ", ост. чверть ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр УІІІ.216(199).

Н.М. Фіголь, асп.

ПРАВОПИСНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРШОЇ НА СХІДНІЙ УКРАЇНІ ЩОДЕННОЇ ГАЗЕТИ УКРАЇНСЬКОЮ МООВОЮ – "РАДИ"

Розглянуто правописні особливості першої щоденної газети українською мовою.

The spelling features of the first daily newspaper in Ukrainian language are considered.

Українська мова, преса в кінці ХІХ – на початку ХХ століття знаходилась у досить важкому, загрозливому стані. Історичні події